

sportbeoefening op de integratie, van Leo Lucassen over de theorie en praktijk van de controle op de arbeidsmigratie in de periode 1918-1980 en van Rinus Penninx over de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van migratie in de wereld.

De kwaliteit van de bijdragen is zeer verschillend. Dit is echter het probleem met elke bundel, waarin de inleiding de bijdragen een samenhangend karakter moet geven. Dit pleit, zoals de inleiding vermeldt, voor een meer integrerende aanpak van de bestudering van migratie en vestiging én de ontwikkelingen van de samenleving als geheel. Het hierboven vermelde handboek zal daarbij een belangrijke rol kunnen spelen. Belangrijk blijft hierbij het benadrukken van de wisselwerking tussen de positietoewijzing enerzijds en de positieverwerving anderzijds. Daarnaast spelen de tendensen van globalisering en het terugtreden van de nationale staat een grote rol.

Vermeldenswaardig is ten slotte de conclusie, zoals die op de achterflap van het boek gepresenteerd wordt, dat er geen reden is de kansen op integratie bij voorbaat pessimistisch in te schatten. Meestal weten de nieuwkomers een plek te verwerven in de Nederlandse samenleving; soms als een zichtbare, veelal positief gewaardeerde minderheid, soms als een tamelijk onzichtbare groep die zich op de een of andere manier aanpast aan de Nederlandse maatschappij. Uiteindelijk zijn de meeste nakomelingen van de migranten niet meer te onderscheiden van de overige Nederlanders.

Het is echter de vraag of deze positieve conclusie wel helemaal te rechtvaardigen valt. In deze bundel worden vooral de succesformules van tal van groepen benadrukt. De negatieve kanten als discriminatie, werkloosheid en criminaliteit komen nauwelijks aan bod. Het zijn vooral deze problemen die een goede integratie in de Nederlandse samenleving in de weg staan. Onderzoek naar deze problemen in heden en verleden zou een welkome aanvulling zijn op bestudering van migratie en vestiging in samenhang met de ontwikkelingen in de gehele Nederlandse samenleving.

Marc van Kuik

G. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1996, 575 blz., f59,50, ISBN 90 6168 451 X).

Het boek *De grote overgang* van Gabriël van den Brink heeft bij verschijning in de handelseditie ruime aandacht gekregen in de nationale pers. En terecht. Het boek is prachtig uitgegeven, het is helder opgezet, het is mooi en onderhoudend geschreven en het bevat gedurfde stellingen.

Het boek, dat het moderniseringsproces als centraal thema heeft, valt in drie delen uiteen. Allereerst behandelt Van den Brink de economisch-demografische geschiedenis van Woensel (nu een deel van Eindhoven), vervolgens de politiek-bestuurlijke geschiedenis en tot slot de mentaal-culturele. Elk hoofdstuk eindigt met een theoretische beschouwing, waarin de veranderingsprocessen worden geïnterpreteerd. In de laatste twee hoofdstukken worden de verschillende historische processen samengevat en met elkaar in (causaal) verband gebracht. De verrassende conclusie luidt dat de politieke veranderingen het primaat vormden bij de algehele veranderingen in Woensel. De economisch-demografische veranderingen vormden het sluitstuk van 'de grote overgang', de overgang van een traditionele samenleving naar een moderne. Ze hadden niet kunnen plaatsvinden zonder dat de politiek-bestuurlijke en mentaal-

culturele veranderingen de voorwaarden ervoor geschapen hadden. Van den Brink gaat nog een stap verder en stelt dat 'het geval van Woensel' ook opgaat voor andere delen van Nederland. De industrialisatie en de ontwikkeling van de markteconomie in Nederland moeten als eindproducten van andere processen worden beschouwd.

De demografisch-economische overgang duidt Van de Brink aan met de termen proletarisering, industrialisering, demografische transitie, en commercialisering van de landbouw. Het zijn veelgebruikte termen in de historische wetenschap, die bij Van den Brink geen nieuwe betekenis krijgen. Hij dateert deze overgang tussen 1860 en 1920. Met de opkomst van de Philipsfabrieken na 1900 werden deze veranderingen wat Woensel betreft voltooid, want Woensel ging in 1920 op in Eindhoven.

De politiek-bestuurlijke veranderingen werden zichtbaar in de toenemende staatkundige integratie van Brabant in Nederland, in de groeiende som overheidsgeld die naar de plaatselijke bevolking (terug)vloeide, in een democratiseringsproces en in de toenemende politieke loyaliteit van de inwoners van Woensel ten aanzien van de nationale overheid. Deze overgang wordt door Van den Brink tussen 1795 en 1920 geplaatst, met voor Woensel als zelfstandige gemeente, het algemene vrouwenkiesrecht van 1919 als eindpunt.

De mentaal-culturele veranderingen manifesteerden zich in een disciplineringsproces, in een dalend aantal analfabeten, waardoor de communicatie verbeterde, in een grotere invloed van de kerk en in het proces van de verzuiling. Deze veranderingen begonnen omstreeks 1815 en werden rond de eeuwwisseling afgerond.

Dankzij de politiek-bestuurlijke veranderingen kregen overheid en kerk meer invloed op de plaatselijke bevolking en baanden zij de weg voor de komst van de moderne industrie door de bevolking ijver, betrouwbaarheid, discipline en verantwoordelijkheidsgevoel bij te brengen.

Het zijn spannende en gewaagde conclusies. Spannend, omdat ze nog niet eerder op een dergelijke wijze zijn geformuleerd. Gewaagd, omdat ze zeer aanvechtbaar zijn.

De grote overgang in Woensel, in al zijn facetten, is door Van den Brink overtuigend neergezet. Bij de datering van de verschillende deelprocessen kunnen we echter wel vraagtekens zetten, met name bij de datering van de politiek-bestuurlijke overgang. Zo laat Van den Brink het democratiseringsproces al in 1795 beginnen. Op zich hadden er, afgezien van de ongewone Franse jaren, vanaf dat moment inderdaad meer mensen kiesrecht dan ooit tevoren, maar nog in 1850 was dat, landelijk gezien, niet meer dan 11 % van de volwassen mannen en in 1888 niet meer dan 26%. De lokale cijfers waren vaak lager. Zo ook in Woensel. Van den Brink noemt de politieke belangstelling omstreeks 1890 in Woensel zelfs matig. Van de weinigen die mochten stemmen, deed lang niet iedereen dat. Als we ook de politieke loyaliteit mogen meten aan de stand van het democratiseringsproces, dan was die kennelijk omstreeks 1890 evenmin erg groot, terwijl Van den Brink dit proces al in 1870 afgerond zag. Ook de gevolgen van het proces van politieke integratie, dat Van den Brink ook voor 1800 laat beginnen, zijn nog lange tijd onduidelijk. Van den Brink schrijft dat het geruime tijd duurde voordat de integratie in de nationale politiek was voltooid. Hij draagt onder meer als redenen daarvoor aan de autoritaire staatsinrichting tot 1848 en het feit dat tot ver in de negentiende eeuw slechts een beperkt aantal families de dienst uitmaakte in het provinciebestuur. Pas in 1890 zijn er enkele nieuwkomers te bespeuren binnen de Brabantse bestuurlijke elite.

Dergelijke veranderingsprocessen en de invloed die daarvan uitgaat, zijn dus moeilijk te meten en zeker niet nauwkeurig te dateren. Niet voor niets duurde de politiek-bestuurlijke overgang volgens Van den Brink ongeveer 125 jaar. Op die manier is het causale verband tussen de verschillende processen nauwelijks te leggen. Bovendien: hoe kan een overgang het gevolg zijn van een ontwikkeling die nog lang niet is afgerond? Want zo was de situatie omstreeks 1860 volgens Van den Brink. Toen de economisch-demografische overgang begon, waren de

andere processen nog gaande. Dat er een verband tussen deze processen bestond, zal niemand ontkennen, maar een direct causaal verband is moeilijk te leggen. Het is ook goed te verdedigen, dat de politiek-bestuurlijke overgang pas omstreeks 1850 is begonnen, zodat de economisch-demografische overgang daar nauwelijks een gevolg van kan zijn. Een dergelijk verband is in ieder geval in het geheel niet te leggen in de landen om ons heen, in het bijzonder België en Engeland. In Engeland was de industrialisatie reeds in 1780 begonnen en in België ving deze omstreeks 1830 aan. In België is nog steeds geen sprake van politieke loyaliteit jegens de nationale overheid en het democratiseringsproces werd in die landen ongeveer tegelijk met dat in Nederland afgesloten.

We kunnen de politiek-bestuurlijke overgang in Nederland evengoed als een logisch gevolg zien van een veel ouder proces. Al sinds de zestiende eeuw ontwikkelden de Noordelijke Nederlanden zich tot een economische grootmacht, waarbinnen elk gewest en ook de generaliteitslanden een eigen plaats hadden. Toen in 1648 de Republiek op het hoogtepunt van haar macht was en vrede sloot met Spanje, was er reeds sprake van een sterke economische verbondenheid tussen de gewesten. Alle gewesten, inclusief de generaliteitslanden, waren tot op zekere hoogte gericht op elkaar maar vooral op Holland. Zo liepen bijvoorbeeld de prijzen van granen en zuivelproducten in het gehele gebied parallel. De politieke eenwording was slechts een kwestie van tijd, al hadden we de Fransen daarbij nodig om een handje te helpen.

Van den Brink heeft de drie veranderingsprocessen boeiend beschreven. Het 'grote verband' dat hij tussen deze processen ziet, is echter niet overtuigend. Differentiëren is kennelijk eenvoudiger dan integreren. Toch wil ik zijn boek geslaagd noemen. Het is prikkelend en het zet aan tot discussie, en dat is wat een goed wetenschappelijk boek moet doen.

Paul Brusse

J. B. M. Vercauteren, ed., *Céramique Maastricht* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996, 128 blz., f49,50, ISBN 90 6450 262 5).

Dit boek behandelt de betekenis van de Maastrichtse aardewerkfabriek Société céramique. In 1989 besloot het provinciaal bestuur van Limburg een deel van deze fabriek te verbouwen tot provinciaal museum. Naar aanleiding hiervan verscheen dit boek, waarin de geschiedenis van de aardewerkfabriek wordt beschreven.

Het gebonden boek is bijzonder mooi uitgegeven. Er zijn veel (kleuren)foto's en prenten opgenomen, die het vaak technische verhaal ondersteunen. Verder is voor het boek zwaar papier gebruikt. De kleur van het papier geeft aan over welke tijd de tekst gaat: de oudste geschiedenis uit het eerste hoofdstuk is gedrukt op donkerbruin papier, de jongste geschiedenis is te lezen op spierwit papier.

Ook inhoudelijk is het boek bijzonder. Over de verschillende onderwerpen is door specialisten geschreven. Zo is het laatste hoofdstuk over de verbouwing tot museum geschreven door een architect die daarbij nauw betrokken was. Vreemd genoeg zijn de annotatie en literatuurverwijzing niet uniform. Achterin het boek is een lijst met algemene literatuur te vinden. De noten zijn in een aantal hoofdstukken naast de tekst gezet. Bij het eerste en vierde hoofdstuk echter ontbreken noten.

In het eerste hoofdstuk wordt de bedrijfsgeschiedenis behandeld. In het tweede hoofdstuk wordt uitgebreid geschreven over verschillende grondstoffen en de verwerking daarvan. Interessant is het derde hoofdstuk door de redacteur van het boek: 'Ontwikkelingen in de fabrieksbouw sinds 1700' (41- 72). Architect-docent Vercauteren beschrijft hoe ontwikkelingen in de